

LEONIE MÖLLENBECK

<https://orcid.org/0009-0002-5125-8274>, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg

DOI: 10.24917/ZaranieSlaskie.9.3

Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej na terytoriach znajdujących się pod kontrolą Ligi Narodów w latach 30. XX wieku: Górny Śląsk – Terytorium Saary – Danzig

Słowa kluczowe: mniejszość żydowska, sytuacja prawna, traktat wersalski, Liga Narodów, prześladowania

Streszczenie

Poniższy artykuł stanowi zestawienie sytuacji prawnej ludności żydowskiej na Górnym Śląsku, w Saarze i Wolnym Mieście Gdańsku. Wszystkie trzy obszary w okresie międzywojennym znajdowały się pod wpływem Ligi Narodów. Po pierwsze, nakreślono, w jaki sposób ochrona mniejszości, zapisana m.in. w traktacie wersalskim, wpłynęła na odpowiednie terytoria w okresie międzywojennym w latach 30. XX wieku. Po drugie, pokazano, w jaki sposób Żydzi próbowali oprzeć się antyżydowskiemu środkom prawnym w tych ramach prawnych ochrony mniejszości. Wykazano, że instrument prawny w postaci składania petycji do Ligi Narodów był często wykorzystywany, ale miał niewielki wpływ na postępujące pozbawienie Żydów praw obywatelskich w latach 30. XX wieku.

Legal situation of the Jewish minority in the territories controlled by the League of Nations in the 1930s: Upper Silesia – Territory of Saarland – Danzig

Keywords: Jewish minority, legal situation, Treaty of Versailles, League of Nations, persecution

Summary

The following article provides an overview of the legal situation of the Jewish population in Upper Silesia, Saarland and the Free City of Danzig. All three areas were under the influence of the League of Nations in the interwar period. Firstly, it outlines how the protection of minorities, as enshrined in the Treaty of Versailles, among others, affected the respective territories in the interwar period in the 1930s. Secondly, it is shown how the Jews attempted to resist anti-Jewish legal measures within this legal framework of minority protection. It is shown that the legal instrument of petitioning the League of Nations was frequently used, but had little impact on the progressive disenfranchisement of the Jews in the 1930s.

Górny Śląsk, Terytorium Saary i Wolne Miasto Gdańsk miały w okresie międzywojennym 1919–1939 pewną wspólną cechę – znajdowały się pod nadzorem Ligi Narodów. Po wydarzeniach I wojny światowej i zmianach terytorialnych w Europie ochrona mniejszości coraz częściej stawała się przedmiotem zainteresowania prawa międzynarodowego. W 1918 roku prezydent USA Woodrow Wilson włączył zasadę samostanowienia narodów do swojego 14-punktowego programu. W latach 1919 i 1920 regulacje dotyczące ochrony mniejszości

zostały określone w traktatach pokojowych zawartych w Paryżu. Pierwszy traktat mniejszościowy między Polską a Wielką Brytanią, Francją, Włochami i USA – zwany *Little Versailles* (Mały Traktat Wersalski) – został uznany za wzór dla innych traktatów o ochronie mniejszości, przede wszystkim tych narodowych. Dokumenty te koncentrowały się głównie na zabezpieczeniu praw jednostki należącej do mniejszości. Prawa, które miały zostać zabezpieczone, obejmowały podstawowe prawo do życia, wolności i religii, a także szczególne prawa mniejszości do równości w zakresie dostępu do instytucji religijnych, edukacyjnych i kulturalnych oraz używania języka mniejszości (Brückner, 2018, s. 29–33). Zwłaszcza na Górnym Śląsku, w regionie Saary i w byłej pruskiej prowincji Prusy Zachodnie, razem z utworzonym w Wersalu Wolnym Miastem Gdańskim, ze względu na nowy podział terytorialny po I wojnie światowej powstały nowe grupy mniejszościowe, takie jak mniejszość niemiecka na polskim Górnym Śląsku i odpowiednio mniejszość polska na niemieckim Górnym Śląsku lub obywatele polscy mieszkający w Wolnym Mieście Gdańsku czy też Francuzi w regionie Saary. Wszystkie te mniejszości potrzebowały gwarancji swobodnego posługiwania się własnym językiem, religią i kulturą. Prawa mniejszości w Lidze Narodów miały również zastosowanie do Żydów jako grupy mniejszościowej. Przejęcie władzy przez nazistów i narodowosocjalistyczny proces *Gleichschaltung* (ujednoczenia) na trzech badanych terytoriach doprowadziły do połączenia w latach 30. XX wieku ograniczeń prawnych nakładanych na Żydów przez niemiecki rząd nazistowski od 1933 roku i ochrony mniejszości gwarantowanych przez Ligę Narodów.

W związku z tym nasuwa się pytanie: jakie prawa Żydzi byli w stanie dłużej zachować na tych trzech obszarach w przeciwieństwie do nazistowskich Niemiec oraz jak ich sytuacja różniła się od siebie? Niniejszy artykuł stanowi analizę porównawczą sytuacji prawnej Żydów na Górnym Śląsku, w regionie Saary i w Wolnym Mieście Gdańsku. Na początku zostanie przedstawiony krótki przegląd zasad ochrony mniejszości w Lidze Narodów. Następnie przeanalizowana zostanie sytuacja prawna Żydów na Górnym Śląsku, w regionie Saary i Wolnym Mieście Gdańsku oraz z jednej strony zostanie wyjaśnione, w jaki sposób ochrona mniejszości przez Ligę Narodów wpłynęła na ludność żydowską w poszczególnych regionach, a z drugiej, jak Żydzi wykorzystali to pole manewru do obrony i zagwarantowania swoich praw.

Ogólny prawny i historyczny rozwój ochrony mniejszości w Lidze Narodów, który nie ma związku z poszczególnymi mniejszościami, jest tematem, któremu w badaniach poświęcono wiele uwagi. E. Vieflhaus jako jeden z pierwszych – w swojej rozprawie *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919* (1960) – szeroko naświetlił kontekst pojawienia się ochrony mniejszości na Konferencji Pokojowej w Paryżu. (1960). Wiele najnowszych badań, które śledzą rozwój ochrony mniejszości, rozpoczyna swoje wyjaśnienia od systemu funkcjonującego w Lidze Narodów. Są to m.in. *Minderheitenschutz im Völkerstrafrecht* W. Brücknera (2018) czy antologia *Zur Entstehung des modernen Minderheitenschutzes in Europa* (2006) opublikowana przez Wydawnictwo Springer. Grupie ludności żydowskiej i jej roli jako mniejszości w Lidze Narodów wiele uwagi poświęcono w badaniach nad historią Górnego Śląska i historią Wolnego Miasta Gdańska, podczas gdy stan badań nad sytuacją prawną Żydów w Kraju Saary w okresie Ligi Narodów jest znacznie mniej obszerny. Jeśli chodzi o perspektywę porównawczą różnych terytoriów Ligi Narodów, którą przyjęto rów-

niez w niniejszej pracy, na szczególną uwagę zasługują monografia Grunera i Osterloha, zatytułowana *Das Großdeutsche Reich und die Juden: Die nationalsozialistische Verfolgungspolitik in den annektierten Gebieten 1935–1945* (2015), oraz artykuł Mazowera *Minorities and the League of Nations in Interwar Europe* (1997).

Ochrona mniejszości w Lidze Narodów

Po I wojnie światowej XX wiek upłynął pod znakiem przesuwających się granic i zmieniających się systemów politycznych. W traktatach pokojowych, podpisanych w Paryżu w latach 1919 i 1920, zreorganizowano porządek polityczny w Europie, zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej. Zgodnie z traktatem wersalskim z 28 czerwca 1919 roku Rzesza Niemiecka musiała zrzec się terytoriów na północy, zachodzie i wschodzie, a jej suwerenność została ograniczona i zobowiązano ją do zapłaty reparacji. Traktat z Saint-Germain-en-Laye z 10 września 1919 roku zakazał nowej Republice Austrii jednoczenia się z Niemcami; ponadto Austria musiała uznać nowe niepodległe państwa: Czechosłowację, Polskę, Węgry i Jugosławię oraz zaakceptować związane z tym straty terytorialne (Gruner i Osterloh, 2015, s. 4). Według Scheuermanna (2000, s. 18) w wyniku tych przesunięć granic i reorganizacji około 80 milionów osób zmieniło obywatelstwo. Towarzyszył temu wzrost liczby grup mniejszościowych, a ochrona mniejszości coraz częściej stawała się przedmiotem zainteresowania prawa międzynarodowego. W 1919 roku aliancka Rada Najwyższa powołała Komisję ds. Nowych Państw i Ochrony Mniejszości. Projekty tej komisji zaowocowały regulacjami dotyczącymi ochrony mniejszości w paryskich traktatach pokojowych z lat 1919 i 1920. Według Scheuermanna (2000, s. 23), oprócz mocarstw alianckich, wpływ na opracowanie traktatów miały w szczególności amerykańskie, francuskie i brytyjskie organizacje żydowskie.

Podczas konferencji pokojowej w Paryżu obawy Żydów prezentowała delegacja żydowska. Ludność żydowska była postrzegana jako wzorowa mniejszość, a tym samym znalazła się w pozycji rzecznika wszystkich europejskich mniejszości. Zewnętrzne postrzeganie, jak również postrzeganie siebie jako „mniejszości par excellence”, wynikało, według Viefhausa (1919, s. 36), ze specyfiki żydowskiej ideologii narodowej. Wschodnioeuropejscy Żydzi, pomimo aspiracji do własnej państwowości narodowej w formie syjonizmu, zawsze byli konfrontowani z faktem, że ich własne terytorium do realizacji państwa narodowego nie istniało. Doprowadziło to do dualistycznej orientacji w definiowaniu celów ruchów żydowskich. Z jednej strony dążyły one do budowy narodowej ojczyzny, a z drugiej do zabezpieczenia praw narodowych Żydów w krajach diaspory w Europie Wschodniej. W ten sposób świadomość bycia mniejszością i konieczności jej ochrony zawsze wpływała na działania organizacji żydowskich (Viefhaus, 1919, s. 35–36). Dzięki wysiłkom Comité des Délégations Juives interesy mniejszości żydowskiej zostały szczególnie uwzględnione w traktacie z Polską. Artykuły X i XI tego dokumentu podkreślały ochronę szabat i specjalne prawa dla szkół żydowskich (Scheuermann, 2000, s. 28).

W latach 1919–1940 w sumie 16 państw zobowiązało się do ochrony mniejszości, ale według Rusera (1997, s. 221) zadanie Ligi Narodów, polegające na zagwarantowaniu ochrony mniejszości, było bardziej zadaniem politycznym niż humanitarnym. Jak twierdzi Zaffi, (1997, s. 198) należy pamiętać, że były to dwustronnie zawarte traktaty między głównymi mocarstwami alianckimi a nowymi państwami,

które dotyczyły nie tylko ochrony mniejszości, ale także innych kwestii, takich jak gospodarka i handel. Choć dokumenty te podkreślały znaczenie poszanowania praw i ochrony mniejszości niezależnie od ich przynależności etnicznej, religijnej czy językowej, nie zostały one stworzone wyłącznie w tym celu, a zasady ochrony nie były prawnie wiążące. Ich wdrożenie zależało od woli zaangażowanych państw. Ponadto Scheuermann (2000, s. 29) zwraca uwagę na fakt, że traktaty o ochronie mniejszości miały na celu jedynie zagwarantowanie praw jednostki i nie gwarantowały roszczeń grupy do ochrony. Było to również widoczne w praktyce podczas składania do Ligi Narodów petycji o ochronę mniejszości. Instrument petycji stał się kluczowym punktem systemu. Osoby fizyczne, zazwyczaj członkowie mniejszości, mogły w tej formie składać skargi do Ligi Narodów, aby zwrócić uwagę na niedociągnięcia lub opóźnienia w przepisach dotyczących ochrony mniejszości. Po otrzymaniu petycji wszczynano procedurę, a trzech członków Rady Ligi Narodów spotykało się, aby omówić daną sprawę. Treść petycji mogła bardzo się różnić, ale często dotyczyła indywidualnego problemu i dyskryminującego działania władz publicznych (Zaffi, 1997, s. 204). Podobnie jak w przypadku projektowania traktatów ochronnych, Scheuermann (2000, s. 46–47) podkreśla również duży wpływ organizacji żydowskich na te procedury petycyjne. Duża część skarg pochodziła od zachodnioeuropejskich organizacji żydowskich, takich jak brytyjski Joint Foreign Committee of Jewish Deputies i Anglo-Jewish Association oraz francuski Alliance Israélite Universelle.

Podział terytorium Górnego Śląska między Polskę i Niemcy nastąpił po plebiscycie przeprowadzonym na mocy artykułu 88 traktatu wersalskiego przez Międzysojuszniczą Komisję Rządzącą i Plebiscytową w marcu 1921 roku. Podobnie jak w przypadku plebiscytu przeprowadzonego później w regionie Saary (1935 rok), mieszkańcy tego obszaru mogli zdecydować o swojej przyszłej przynależności państwowej. Podział Górnego Śląska w oparciu o wyniki plebiscytu nastroczał jednak trudności, gdyż starano się uwzględnić wzorce głosowania oraz uwarunkowania demograficzne i gospodarcze, a ponadto w maju i czerwcu 1921 roku na Górnym Śląsku wybuchło polskie powstanie. 20 października 1921 roku Rada Sojusznicza zdecydowała, w oparciu o zalecenie Ligi Narodów, że wschodni górnośląski obszar przemysłowy zostanie przekazany Polsce, a większa część pozostanie w Niemczech. Ten ostatni obszar tworzył teraz prowincję Górny Śląsk, dawniej rejencję opolską (Masnyk, 2015, s. 290-300). Terytoria przyznane Polsce, a także wschodnie obszary dawnego Śląska Cieszyńskiego, tworzyły odtąd polskie województwo śląskie ze stolicą w Katowicach, gdzie swoją siedzibę miał również regionalny parlament, Sejm Śląski (Wanatowicz, 2015, s. 318–321). Jaworski (1997) w swojej monografii *Ludność żydowska w województwie śląskim w latach 1922–1939* zwraca uwagę na fakt, że podział Górnego Śląska miał istotny wpływ na liczbę Żydów na Górnym Śląsku w latach 30. XX wieku. Spis ludności przeprowadzony w 1925 roku wykazał, że w niemieckiej prowincji Górny Śląsk mieszkało 10 068 Żydów. Na początku 1933 roku liczba Żydów na Górnym Śląsku wynosiła 9 228. Liczba ta systematycznie spadała z biegiem lat z powodu różnych czynników społecznych i ekonomicznych, a także rosnących prądów antysemitycznych i antydemokratycznych. W nowym spisie ludności z 17 maja 1939 roku liczba Żydów w niemieckim administracyjnym okręgu opolskim wynosiła 4 377 (Jonca, 1995, s. 56). W polskiej części Górnego Śląska tendencję wzrostową liczby ludności żydowskiej można zaobserwować w drugiej połowie lat 30. XX wieku,

prawdopodobnie z powodu napływu prześladowanych Żydów z niemieckich terenów Górnego Śląska. Tak więc szczyt populacji żydowskiej w polskim województwie śląskim przypadł prawdopodobnie na lata 1937–1938, kiedy to na obszarze w granicach z lat 1922–1937 mieszkało około 25 tys. Żydów. W 1939 roku na Górnym Śląsku, który należał do Polski, mieszkało 15 273 Żydów (Jaworski, 1997, s. 35).

W porównaniu z regionem Saary plebiscyt na Górnym Śląsku odegrał mniejszą rolę dla ochrony prawnej mniejszości żydowskiej. Dla Górnego Śląska większe znaczenie dla ochrony mniejszości narodowych i wyznaniowych miała polsko-niemiecka konwencja genewska z 1922 roku. Traktat wersalski z 28 czerwca 1919 roku ustanawiał równouprawnienie osób wyznania mojżeszowego w II Rzeczypospolitej, a więc i także w województwie śląskim. Polsko-niemiecka konwencja genewska, która obowiązywała przez 15 lat na terenach objętych referendum, zawierała podrozdział *Schutz der Minderheiten*, w którym wielokrotnie zapisano również postanowienia małego traktatu wersalskiego z 1919 roku, a konkretnie artykułów 65–72. Umowa zawierała postanowienia mające na celu zapewnienie, we wspólnym interesie, utrzymania więzi gospodarczych, produkcji na Górnym Śląsku, jak również ochronę praw kulturalnych, językowych i religijnych mniejszości (*Deutsch-polnisches Abkommen über Oberschlesien*. s. 238). Miało to na celu pokojowe uregulowanie życia na tych terenach, po tym, jak podział Górnego Śląska stworzył rzeczywistość, w której wiele mniejszości żyło razem na jednym obszarze. Umowa przewidywała również utworzenie międzynarodowej komisji arbitrażowej, która była odpowiedzialna za monitorowanie realizacji umowy i rozstrzyganie sporów między oboma państwami. Ochrona mniejszości była szczególnym celem umowy, więc trzecia część jest poświęcona właśnie tym gwarancjom bezpieczeństwa. Należy tu wspomnieć np. o artykule 83: *Die vertragschließenden Teile verpflichten sich, allen Einwohnern des Abstimmungsgebietes ohne Unterschied der Geburt, der Staatsangehörigkeit, der Sprache, des Volkstums oder der Religion den umfassenden Schutz ihres Lebens und ihrer Freiheit zu gewährleisten.* (*Deutsch-polnisches Abkommen über Oberschlesien*. s. 281). Według Karcha (2018, s. 190–191) na mocy konwencji genewskiej, w przeciwieństwie do innych traktatów o ochronie mniejszości przyjętych przez Ligę Narodów, indywidualne skargi mniejszości mogły być również wnoszone ponadnarodowo bezpośrednio do Ligi Narodów, ponad prawem państwowym.

Tego skupienia na ochronie mniejszości, a w szczególności mniejszości żydowskiej, nie można znaleźć w tak wyraźnej formie np. w odniesieniu do regionu Saary. Bez porozumienia o przedłużeniu polsko-niemieckiej umowy genewskiej jej postanowienia dotyczące ochrony wszystkich Górnoszlązaków wygasły 15 lipca 1937 roku. Na początku lipca nazistowski rząd niemiecki zadekretował, że wszystkie ustawy Rzeszy automatycznie wejdą w życie na Górnym Śląsku po wygaśnięciu umowy. Po inwazji na Polskę nazistowski reżim wprowadził antysemitkę politykę i prawo w polskiej części Górnego Śląska, a ludność żydowska spotkała się tam z takimi samymi prześladowaniami, dyskryminacją i przemocą jak w pozostałej części okupowanej przez nazistów Europy. Większość żydowskich mieszkańców Górnego Śląska została zamordowana w obozach koncentracyjnych i obozach zagłady lub uciekła do innych krajów (Karch, 2018, s. 213–214).

Podobnie jak Górny Śląsk, region Saary lub tzw. Zagłębie Saary było regionem o dużym potencjale gospodarczym. Po I wojnie światowej między Niemcami a Francją pojawiła się kwestia podziału terytorialnego, ponieważ Francja zażądała aneksji

regionu Saary w ramach reparacji za zniszczenia wojenne. W ramach kompromisu i w odniesieniu do prawa narodów do samostanowienia, określonego w 14 punktach Wilsona, Zagłębie Saary zostało określone jako terytorium mandatowe Ligi Narodów w artykułach 45–50 traktatu wersalskiego (tak zwany Statut Saary) i oddane pod jej administrację na 15 lat. Podobnie jak na Górnym Śląsku, w Zagłębiu Saary miał odbyć się plebiscyt w celu podjęcia decyzji o przynależności państwowej (Behringer i Clemens, 2009, s. 94). Zgodnie ze Statutem Saary Francja przejęła 66 kopalń węgla jako reparacje za zniszczenia wojenne z czasów I wojny światowej. Tak więc od 1920 do 1935 roku region Saary znajdował się pod mandatem Ligi Narodów. Głównym zadaniem Ligi było nadzorowanie administracji obszaru, regulowanie spraw gospodarczych i przygotowanie referendum w sprawie przyszłego statusu politycznego regionu Saary (Guner i Osterloh, 2015, s. 14). Zgodnie z umową Statut Saary regulował tylko aspekty gospodarcze, a nie zajmował się aspektami społecznymi lub socjalnymi. Wittenbrock (1995, s. 287) tak to ocenia w swoim artykule:

Die Lebensbedingungen der in diesem Gebiet lebenden Menschen wurden erst in nachgeordneten Paragraphen geregelt. Offensichtlich waren die Bewohner gleichsam als Appendix des Raums von nur sekundärer Bedeutung und allenfalls als humaner Produktionsfaktor von Interesse.

Jeszcze przed wygaśnięciem 15-letniego nadzoru Ligi Narodów w 1926 roku odbyły się dwustronne rozmowy między Francją a Niemcami na temat wcześniejszego przekazania regionu Saary bez przeprowadzania referendum, które Francja jednak odrzuciła. 14 czerwca 1934 roku Rada Ligi Narodów wyznaczyła plebiscyt na 13 stycznia 1935 roku. W roku poprzedzającym plebiscyt klimat polityczny zradykał się, podobnie jak np. na Górnym Śląsku, a agitacja antysemita uległa nasileniu (Hors, 2002, s. 21–22). Sfera publiczna naznaczona była walkami ideologicznymi i sporami o tożsamość narodową oraz demonstracjami proniemieckimi lub profrancuskimi, np. podczas uroczystości publicznych lub świąt. Podobnie było w tym samym czasie w Gdańsku, gdzie kwestia przynależności narodowej także spolaryzowała społeczeństwo i odbyło się wiele wydarzeń politycznych deklarujących „powrót do Rzeszy” (Guner i Osterloh, 2015, s. 161). W latach 30. XX wieku narastał jednak w Saarze i Gdańsku wpływ NSDAP oraz innych niemieckich partii nacjonalistycznych, a ich zwolennicy i członkowie wywierali duży wpływ i presję na działalność organizacji społecznych i stowarzyszeń. Niemiecka Partia Socjaldemokratyczna dostrzegła już wtedy, że wolność osobista i wolne głosowanie są zagrożone ze względu na presję wywieraną przez niemieckie partie narodowe i domagała się odroczenia plebiscytu – przynajmniej do czasu, gdy aneksja oznaczać będzie powrót do wolnych i liberalnych Niemiec. Tak więc chociaż Partia Socjaldemokratyczna i Partia Komunistyczna opowiadały się za zachowaniem *status quo*, to tylko dlatego, że były przeciwne aneksji do Rzeszy Niemieckiej Hitlera, a nie przeciwko aneksji do Niemiec w ogóle (Gruner i Osterloh, 2015, s. 14–19).

Comité des Délégations Juives 6 lutego 1934 roku skierował memorandum do Ligi Narodów, wzywając do zagwarantowania, że wolne referendum odbędzie się bez zagrożenia dla tych, którzy głosowali za *status quo* lub połączeniem z Francją. Co ważniejsze, w memorandum domagano się zapobieżenia wprowadzeniu antyżydowskich praw w przypadku aneksji przez Niemcy oraz zastosowania zasad ochrony

mniejszości ustanowionych przez Ligę Narodów 21 września 1922 roku w odniesieniu do Żydów z regionu Saary. W tym samym czasie memorandum zostało poparte dwiema petycjami o tym samym brzmieniu, złożonymi przez Joint Foreign Committee of Jewish Deputies i Anglo-Jewish Association. W dwóch ekspertyzach przedłożonych Lidze Narodów strona amerykańska i szwajcarska podkreśliły również zobowiązanie Ligi wynikające z § 34 załącznika do artykułu 50 traktatu wersalskiego, który mówił o zagwarantowaniu wolnego i niezależnego referendum. Ponadto podkreślono, że Liga Narodów posiada pole manewru nawet po plebiscycie, np. w celu powiązania ostatecznej decyzji o podziale terytorialnym z innymi warunkami, takimi jak ochrona mniejszości, jak miało to miejsce np. na Górnym Śląsku. W odnowionym memorandum z 1 września 1934 roku Comité des Délégations Juives zaproponował następujące warunki do ustalenia po plebiscycie: gwarancję swobodnego wyboru obywatelstwa, swobodę opuszczania kraju wraz z posiadanym majątkiem, prawo do swobodnego wykonywania zawodu i kontynuowania nauki w szkole lub na uniwersytecie oraz zakaz ustaw dotyczących żydowskiego uboju koszerne. W 1934 roku Komitet Ligi Narodów zajął się żądaniami wyrażonymi w memorandumach i negocjował z rządami Niemiec oraz Francji w sprawie żądanych gwarancji. Po dwóch deklaracjach Rzeszy Niemieckiej – z 2 czerwca i 27 listopada – ta ostatnia zatwierdziła specjalną regulację dla Żydów w regionie Saary, która miała obowiązywać przez rok po reintegracji, czyli do 29 lutego 1936 roku. Ta specjalna zasada miała na celu umożliwienie Żydom swobodnej emigracji wraz z ich majątkiem, a także zwolnienie ludności żydowskiej z „aryjskiego” ustawodawstwa. Porozumienie Rzymskie z 1943 roku gwarantowało wszystkim mieszkańcom regionu Saary, niezależnie od ich narodowości, ochronę przed dyskryminacją ze względu na religię, język lub rasę. Historycy (Herrmann i Wainstock, 1934). Gruner i Osterloh (2015, s. 19–21) oceniają ten wynik negocjacji organizacji żydowskich następująco: porozumienie było mniej korzystne niż Comité des Délégations Juives miał nadzieję, ale w znacznym stopniu przyczyniło się do tego, że wielu Żydów uciekło przed nazistowskim reżimem. W filmie dokumentalnym *Wir haben Glück gehabt. Sonst wären wir nicht mehr da. Juden aus dem Saarland erzählen* Hors (2002, s. 22) podsumowuje:

Mehr als die Hälfte der jüdischen Saarländer nutzte die Chance, die die deutsche Garantieerklärung ihnen gab. Auch wenn sie beim Verkauf ihrer Unternehmen und Wohnungen im Allgemeinen schlechte Preise erzielten, so standen sie doch besser als die deutschen Juden, die im Falle der Emigration enteignet wurden.

13 stycznia 1935 roku 90,53% wyborców, przy frekwencji 97,88%, zagłosowało za zjednoczeniem regionu Saary z Niemcami. 29 lutego 1936 roku, po wygaśnięciu rocznej gwarancji ochrony, pełny zakres antyżydowskich praw i narodowosocjalistycznej polityki eksterminacji, jakie obowiązywały już w Rzeszy Niemieckiej, uderzył również w Żydów z Saary.

Ochrona mniejszości w Wolnym Mieście Gdańsku opierała się głównie na Konstytucji Wolnego Miasta Gdańska, przyjętej 11 sierpnia 1920 roku. Artykuł 73 stanowił o równości wszystkich obywateli wobec prawa. Trzecia sekcja artykułu 73: *Öffentlich rechtliche Vorrechte oder Nachteile der Geburt, des Standes oder Glaubens bestehen nicht* chroniła na terenie Gdańska również społeczności religijne, takie jak Żydzi. Artykuł 96 gwarantował im pełną wolność wyznania i sumienia: *Die unge-*

störte Religionsübung wird gewährleistet und steht unter staatlichem Schutze. Der Genuß bürgerlicher und staatsbürgerlicher Rechte sowie die Zulassung zu öffentlichen Ämtern sind unabhängig von dem religiösen Bekenntnis. (G. Bl., 1930, s. 181 cyt. za Lichtenstein, 1973, s. 149). Wprowadzenie niezależnej konstytucji zostało przewidziane w traktacie wersalskim jako część ustanowienia Gdańska Wolnym Miastem. Konstytucja miała zostać opracowana w porozumieniu z Ligą Narodów, a ustanowienie Wolnego Miasta miało stanowić kompromis między prawem narodów do samostanowienia a swobodnym dostępem Polski do morza (Fischer, 2006, s. 290–295). Senat, wybierany przez Volkstag, pełnił funkcję rządu i najwyższej władzy państwowej. Volkstag był organem ustawodawczym, wybieranym na czteroletnią kadencję. Rzeczpospolita Polska była reprezentowana w Wolnym Mieście Gdańsku przez Komisarza Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku, który był odpowiedzialny za politykę zagraniczną Wolnego Miasta na podstawie umowy polsko-niemieckiej. Oprócz polityki zagranicznej Rzeczpospolita Polska otrzymała dalsze uprawnienia, takie jak zarządzanie kolejami i własną pocztę w Mottlaustadt, a terytorium polskie i terytorium Wolnego Miasta tworzyły razem obszar celny podlegający polskiemu ustawodawstwu celnemu. Liga Narodów była reprezentowana przez Wysokiego Komisarza, który według Andrzejewskiego (1994, s. 16) nie miał jednak możliwości nakładania bezpośrednich sankcji ani interweniowania bezpośrednio w miejscu poszczególnych zdarzeń. Według Fischera (2006, s. 294) Wysoki Komisarz miał jurysdykcję arbitrażową pierwszej instancji we wszystkich konfliktach między Wolnym Miastem Gdańskim a Polską. W swojej monografii Andrzejewski (1994, s. 15–18) podkreśla trudności w pełnym przedstawieniu struktury prawnej Wolnego Miasta Gdańska, ponieważ składała się ona z różnych dokumentów legislacyjnych, które można było interpretować na różne sposoby. Od 1929/30 roku, wraz z kryzysem gospodarczym i rosnącym bezrobociem, NSDAP zaczęła odgrywać coraz większą rolę w życiu politycznym miasta. W wyborach do Volkstagu 16 listopada 1930 roku NSDAP uzyskała 16,4% głosów, co było wynikiem tylko nieznacznie poniżej średniej w Rzeszy Niemieckiej (Andrzejewski, 1994, s. 31–32). Po przejściu władzy przez Hitlera NSDAP w maju 1933 roku wygrała w Wolnym Mieście Gdańsku wybory do Volkstagu.

Pierwszy narodowosocjalistyczny senat prowadził w Wolnym Mieście politykę osłonową wobec Żydów, ponieważ nadal odgrywali oni ważną rolę gospodarczą. 24 czerwca 1933 roku gdański parlament uchwalił jednak *Ermächtigungsgesetz* (ustawę o pełnomocnictwie, na wzór niemieckiej ustawy przeforsowanej w Reichstagu), która umożliwiła rządowi wydawanie dekretów z mocą ustawy we wszystkich obszarach administracyjnych. W późniejszym okresie rząd wydał szereg dekretów, które wprawdzie nie były wyraźnie wymierzone w Żydów, ale utorowały drogę do pozbawienia ich praw obywatelskich w Gdańsku.

Według Grunera i Osterloha (2015, s. 162–164) NSDAP realizowała strategię stopniowego wykluczania Żydów z życia kulturalnego, społecznego i politycznego miasta poprzez nakładanie ograniczeń i zakazów, np. dotyczących praktyki zawodowej lub edukacji. Tylko w życiu gospodarczym Żydzi nie byli ograniczani przez działania antysemickie aż do stosunkowo późnego okresu. Duża część ludności żydowskiej zajmowała się handlem eksportowym i importowym, co czyniło ją ważnym elementem zarówno gdańskiej, jak i polskiej gospodarki. Szczególnie Żydzi, którzy przeprowadzili się z terenów Prus Zachodnich (które stały się polskie) lub z innych regionów Pol-

ski, byli zaangażowani w handel eksportowy i importowy. Według Sodeikata (1965, s. 109–110) liczba ludności żydowskiej w listopadzie 1923 roku wynosiła 7 282, z czego 4 782 stanowili Żydzi spoza Gdańska. Oficjalny spis ludności z 31 sierpnia 1924 roku wykazał 9 239 osób wyznania mojżeszowego, co stanowiło 2,4% ogółu mieszkańców. Spis z 1929 roku wśród Żydów wykazał wzrost do 10 448. Według Grunera i Osterloha (2015, s. 160) ruchy emigracyjne od 1918 roku doprowadziły do wzrostu liczby ludności w Wolnym Mieście Gdańsku do 400 tys. mieszkańców w 1929 roku. Ze względu na brak przepisów imigracyjnych Wolne Miasto Gdańsk stało się celem emigracji dla wielu osób z Europy Wschodniej, którzy kontynuowali podróż do Kanady, Palestyny i USA. Według Grunera i Osterloha (2015, s. 160) w latach 1920–1930 przez port w Gdańsku wyemigrowało około 87 tys. Żydów.

Na początku lat 30. stosunki między Polską a Niemcami były już bardzo napięte z powodu konfliktów rozgrywających się wokół Wolnego Miasta Gdańska (Echt, 1972, s. 126–128). Część umowy między Polską a rządem gdańskim pod kierownictwem Hermanna Rauschinga w sprawie korzystania z portu w Gdańsku z 5 sierpnia 1933 roku w artykule 7 gwarantowała żydowskim kupcom „volle Freiheit für die Ausübung ihrer geschäftlichen Tätigkeiten im Danziger Gebiet”. Oficjalnie rząd gdański starał się nie zadrażniać stosunków z Polską poprzez działania antyżydowskie, ale na ulicach Wolnego Miasta Gdańska i w praktyce administracyjnej wyłonił się inny obraz pełen antysemitycznej agitacji (Lichtenstein, 1973, s. 12–15).

Po ogólnym naszkicowaniu sytuacji Żydów na Górnym Śląsku, w regionie Saary i w Wolnym Mieście Gdańsku, poniżej przedstawiono konkretne, wybrane przykłady ich losów (zaczerpnięte z literatury sekundarnej). Pokazują one, jakie pole manewru ludność żydowska miała na poszczególnych analizowanych obszarach.

Społeczności żydowskie na Górnym Śląsku opierały się kolejnym prawnym ograniczeniom i dyskryminacji, narastającym w latach 1933–1937. Ochrona mniejszości przewidziana w polsko-niemieckiej konwencji genewskiej, przede wszystkim dla mniejszości niemieckiej i polskiej na odpowiednich niemieckich i polskich obszarach Górnego Śląska, obejmowała przecież także ludność żydowską (Jonca, 1995, s. 57). Według Weisera (1995, s. 38) ze względu na konwencję genewską Żydzi na Górnym Śląsku byli jedynymi Żydami w Niemczech, którzy po 1933 roku mogli podjąć kroki prawne przeciwko rządowi Rzeszy Niemieckiej. Wynikało to z faktu, że mogli oni korzystać z ochrony mniejszości.

W 1933 roku do Ligi Narodów wpłynęły tzw. petycje Bernheima, dotyczące sytuacji prawnej Żydów na Górnym Śląsku. Z inicjatywy i przy wsparciu Comité des Délégations Juives Franz Bernheim w maju 1933 roku złożył petycję, w której potępił pogarszającą się sytuację prawną Żydów w niemieckiej części Górnego Śląska po tym, jak z powodu działań antysemitycznych stracił pracę w Gliwicach (Weiser, 1995, s. 39). W tym przypadku zaczęło obowiązywać zapisane w konwencji genewskiej prawo do indywidualnej skargi, a zatem sprawa Bernheima mogła funkcjonować jako przykład w sprawie ucisku wszystkich górnośląskich Żydów (Karch, 2018, s. 198–199). Petycja ta kończy się następującymi słowami i wyjaśnia pilność tego wniosku:

The undersigned, Franz Bernheim, further requests the Secretariat of the League of Nations to treat this petition as urgent. The reason for this request is that, as the above-quoted laws and decrees demonstrate, the application of the principle of inequality to German nationals of non-Aryan and Jewish descent is

being systematically pursued in all spheres of private and public life so that already an enormous number of Jewish lives have been ruined, and if the tendencies at present prevailing in Germany continue to hold sway in a very short time, every Jew in Germany will have suffered permanent injury so that any restoration or reparation will become impossible, and thousands and tens of thousands will have completely lost their livelihood (cytat za: Jewish Year Book, 1933/1934, s. 78).

Na posiedzeniu Rady Ligi Narodów pod koniec maja zdecydowano, że Rzesza Niemiecka jest zobowiązana do przywrócenia sytuacji prawnej Żydów na Górnym Śląsku do stanu sprzed 30 stycznia 1933 roku. 11 czerwca grupy żydowskie na niemieckim Górnym Śląsku, które wcześniej nie były jednomyślnie, połączyły siły w sprawie sposobu postępowania przeciwko ograniczeniom prawnym i utworzyły Komitet Działania w Celu Reprezentowania Praw Mniejszości. Po tym, jak sytuacja w zakresie prawa pracy nie uległa zauważalnej poprawie, a bojkot i terror wobec ludności żydowskiej były kontynuowane, Komitet zwrócił się do Ministerstwa Rzeszy i do szefa departamentu ds. mniejszości, Franza Rathenaua. Po tym, jak i tutaj nie udało się osiągnąć sukcesu, komisja we wrześniu 1933 roku wysłała pismną listę skarg bezpośrednio do Ligi Narodów w Genewie. Następnie sekretarz stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Rzeszy udał się do Opola, aby spotkać się z komisją. Pomimo obietnicy sekretarza stanu sytuacja Żydów na Górnym Śląsku nie uległa zmianie, a Komitet ponownie wysłał skargę do Genewy.

Rozpatrywała ją tzw. Komisja Mieszana w Katowicach, składająca się z dwóch niemieckich i dwóch polskich członków (Weiser, 1995, s. 39–44). Ten regionalny organ, kierowany przez Szwajcara Felixa Calondera, był od 1922 roku odpowiedzialny za zapewnienie zgodności z polsko-niemiecką umową o ochronie mniejszości i miał za zadanie rozstrzyganie petycji z dala od międzynarodowej sceny politycznej. Według Karcha (2018, s. 190–194) do 1937 roku Komisja Mieszana w Katowicach otrzymała ponad 13 tys. skarg dotyczących dyskryminacji. Spośród nich 94% stanowiły skargi mniejszości niemieckiej w polskiej części Górnego Śląska. Według Weisera (1995, s. 43) około 150 z otrzymanych skarg pochodziło od mniejszości żydowskiej. Weissmann (1963, s. 178) podkreśla szczególny charakter Komisji Wspólnej w następujący sposób: „Man kann wohl ohne Übertreibung sagen, dass es an keiner anderen Stelle im deutschen Reich möglich war, den nationalsozialistischen Machthabern so unumwunden die Meinung zu sagen wie hier”.

Mniejszość żydowska złożyła pierwszą zbiorową skargę do Komisji Wspólnej pod koniec 1933 roku. Okazało się, że Komisja była w stanie wyegzekwować prawa ludności żydowskiej. Na jej polecenie narodowi socjaliści ogłosili w Dzienniku Rządowym, że ustawy norymberskie z 1935 roku nie będą stosowane na obszarze głosowania. Protestowano również przeciwko zakazowi szechity, obowiązującym od maja 1933 roku. Osiągnięto porozumienie z rządem narodowosocjalistycznym, na mocy którego społeczności żydowskie mogły produkować koszerne mięso na własne potrzeby. Ponadto, na podstawie prawa do równouprawnienia, możliwe było także pozyskiwanie funduszy państwowych, które przeznaczano na cele charytatywne, kulturalne i religijne w gminach synagogałnych. Przykładowo w Opolu gmina żydowska otrzymywała dotacje w takiej samej wysokości jak gmina chrześcijańska. Dzięki naciskom ze strony Komisji Wspólnej Żydzi mieli prawo głosu na Górnym Śląsku aż do 1936 roku. Co więcej, dystrybucja *Stürmera* na Górnym Śląsku została

zakazana, podobnie jak nauczanie nauk rasowych, w tym wszystkich podręczników, które negowały narodowe i religijne poglądy mniejszości. Podstawą do tego były paragrafy 83 i 133 konwencji genewskiej. Wobec Żydów na Górnym Śląsku nie wolno było również stosować ustawy ekspatriacyjnej (Karch, 2018, s. 204–207; Weiser, 1995, s. 44–48; Weissmann, 1963, s. 171–178).

15 lipca 1937 roku, wraz z wygaśnięciem porozumienia genewskiego z 1922 roku po 15 latach od jego wejściu w życie, zakończyła się również ochrona mniejszości dla Żydów na Górnym Śląsku, na której opierały się poprzednie środki ochronne. Próby Komitetu, dotyczące rozszerzenia ochrony mniejszości poprzez kontynuację porozumienia genewskiego, również z pomocą Światowego Kongresu Żydów, nie powiodły się (Weiser, 1995, s. 49–50). Rząd nazistowski również opowiedział się za przedłużeniem umowy w nadziei, że będzie mogła ona nadal chronić mniejszość niemiecką poza granicami kraju. Polski rząd odmówił jednak przedłużenia umowy, aby nie dawać Niemcom podstawy prawnej do ingerowania w sprawy polskie. Szybkie nazistowskie ujednoczenie polityki żydowskiej na Górnym Śląsku z tym w całej Rzeszy Niemieckiej rozpoczęło się zaledwie kilka dni po 15 lipca (Karch, 2018, s. 212–213). Przez 15 lat polsko-niemieckie porozumienie genewskie stworzyło jednak unikalną sytuację w zakresie ochrony mniejszości na Górnym Śląsku. Umożliwiła ona nie tylko mniejszościom polskiej i niemieckiej domaganie się praw ochronnych, ale także pozwoliła mniejszości żydowskiej na podejmowanie działań przeciwko dyskryminacji prawnej. Weissmann (1963, s. 190–191) podsumowuje opór prawny ludności żydowskiej na Górnym Śląsku w następujący sposób:

Es war also lediglich eine besonders günstige taktische Lage und eine glückliche Verkettung von Umständen, welche es den oberschlesischen Juden ermöglicht hat, Minderheitsrechte geltend zu machen und damit zugleich in einem geschichtlichen Augenblick einer nicht unwichtigen Aufgabe im Rahmen des gesamten deutschen Judentums würdig gerecht zu werden.

Ponadto chwali odwagę i zdolności organizacyjne Żydów. Podkreśla, że mniejszości niemiecka i polska miały za sobą państwo, które egzekwowało ich prawa, podczas gdy Żydzi musieli działać bez takiego rodzaju wsparcia.

W regionie Saary gwarancje Rzeszy Niemieckiej dla ludności tego regionu były przestrzegane, ale od wiosny 1933 roku Żydzi zostali dotknięci zradykalizowanym antysemityzmem i dyskryminacją. Partie, które zjednoczyły się w celu utworzenia narodowego Frontu Niemieckiego przed plebiscytem, powstrzymywały się jednak od aktów przemocy, aby uniknąć interwencji komisji rządowej Ligi Narodów. Mimo to w prasie pojawiła się agitacja przeciwko Żydom, zwłaszcza w *Saardeutsche Volksstimme*. Żydzi, którzy pracowali poza regionem Saary, ale na terytorium Rzeszy Niemieckiej, zostali dotknięci antyżydowskimi prawami bezpośrednio już w 1933 roku. Dotyczyło to np. żydowskich prawników z regionu Saary, wśród których niektórzy ukończyli aplikację w sądzie w Kolonii. Mogli oni kontynuować swoją edukację tylko na podstawie specjalnego rozporządzenia Ministerstwa Sprawiedliwości Rzeszy.

Podczas gdy prześladowani Żydzi uciekali z innych części Niemiec do polskiej części Górnego Śląska, prześladowania Żydów w narodowosocjalistycznych Niemczech doprowadziły podobnie do wzrostu liczby żydowskich emigrantów w Zagłębiu Saary. Opiekowali się nimi saarscy Żydzi i miejscowe gminy żydowskie (Guner i Osterloh,

2015, s. 19). W 1934 roku sytuacja zaogniła się również w szkołach. Żydowscy uczniowie byli atakowani przez kolegów, dyskryminowani przez nauczycieli i usuwani ze szkół. Społeczność żydowska w Saarbrücken założyła wówczas własną szkołę (Hors, 2002, s. 21–22). Ponadto niektóre skargi przeciwko władzom niemieckim zostały złożone do Najwyższego Sądu Referendalnego. 2 kwietnia 1935 roku, przed wygaśnięciem rocznej gwarancji danej przy okazji plebiscytu, komisarz Rzeszy Josef Bürckel wydał zarządzenie wymagające od urzędników państwowych Saary udowodnienia swojego „aryjskiego” pochodzenia. Zarządzenie to musiało jednak zostać uchylone 20 maja, po interwencji Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Ministerstwa Sprawiedliwości Rzeszy, które uznały je za możliwe naruszenie Konwencji Rzymskiej.

Do 26 lutego 1936 roku liczba skarg złożonych do Najwyższego Sądu Referendalnego wyniosła 371, z czego 366 było skierowanych przeciwko niemieckim władzom lub osobom prywatnym. 77 z tych skarg, tj. około 20%, pochodziło od osób pochodzenia żydowskiego. Losy i liczba pozwów pokazują, że ochrona Żydów, określona w porozumieniu rzymskim, w żaden sposób nie została urzeczywistniona. Dyskryminacja Żydów w regionie Saary niewiele różniła się od tej, która dotknęła Żydów w Rzeszy Niemieckiej. Petycja w tej sprawie z dnia 21 września 1935 roku, skierowana do Rady Ligi Narodów przez emigrantów z Rzeszy Niemieckiej, wśród których byli np. znani pisarze Heinrich Mann i Lionel Feuchtwanger, pokazuje zachowanie władz Kraju Saary i NSDAP w regionie Saary. W piśmie tym jako przejawy prześladowań wymieniono: uwięzienie żydowskiego biznesmena Ericha Oppenheimera za „obrazę rasową”; wydalenie 30 Żydów z kąpieliska w Deutschmühlen; zniszczenie żydowskiego salonu fryzjerskiego; nękanie klientów kawiarni z powodu podejrzeń o żydowskie pochodzenie; i obelgi wobec klientów żydowskich sklepów.

Liczba Żydów w Saarze gwałtownie spadła w pierwszych latach po referendum i w trakcie integracji z Rzeszą Niemiecką. Sprzyjało temu zwolnienie do 29 lutego 1936 roku od tzw. podatku od „ucieczki” z Rzeszy Niemieckiej (Reichsfluchtsteuer), obowiązującego na mocy porozumienia rzymskiego. Żydzi z Saary mogli przenosić swój majątek osobisty za granicę bez potrąceń, kiedy w całej Rzeszy Niemieckiej od 1933 roku przed stałym wyjazdem majątki powyżej 200 tys. marek niemieckich były obłożone 25% podatkiem (Gruner i Osterloh, 2015, s. 24–25). Według Behringera i Clemensa (2009, s. 103–104) liczba Żydów mieszkających w regionie Saary z powodu deportacji i emigracji w ciągu sześciu lat spadła dziesięciokrotnie: z 4 639 w 1933 roku do 473 w 1939 roku.

Z powodu nasilającej się dyskryminacji antysemitkiej ludność żydowska Wolnego Miasta Gdańska już w 1933 roku utworzyła trzy stowarzyszenia (Verein Jüdischer Akademiker, Vereinigung Jüdischer Arbeitnehmer i Vereinigung Selbstständiger Jüdischer Danziger Gewerbetreibender und Handwerker in der Freien Stadt Danzig), które wybrały wspólny komitet. Miał on je reprezentować przed Wysokim Komisarzem Ligi Narodów w Gdańsku (Sodeikat, 1965, s. 116). Wiosną 1935 roku dwa z tych stowarzyszeń złożyły do Ligi Narodów petycje ze skargami.

Podobnie jak to miało miejsce na Górnym Śląsku i w regionie Saary, gdańscy Żydzi, aby złożyć do Ligi Narodów swoje skargi na opanowany przez NSDAP Senat w Gdańsku, również wykorzystali instrument petycji. Oskarżenia te obejmowały antysemityczne naginanie prawa, złe traktowanie żydowskich uczniów w szkołach oraz dyskryminację i bojkot Żydów w pracy. Skarga kończyła się stwierdzeniem, że sytuacja Żydów w Gdańsku nie była zgodna z konstytucją i traktatami zawartymi między

Gdańskiem a Polską. Żądano równych praw dla Żydów i unieważnienia dziewięciu antyżydowskich dekretów, wydanych od 1933 roku (Echt, 1972, s. 154). Oprócz stowarzyszeń żydowskich w Gdańsku skargę do Ligi Narodów złożyło także 50 księży katolickich z Wolnego Miasta Gdańska, Partia Centrum i opozycyjna gazeta „Danziger Volksstimme”.

Reagując na te petycje, 25 maja 1935 roku na jednym ze swoich posiedzeń Rada Ligi Narodów zainicjowała przygotowanie opinii prawnej. Trzej wyznaczeni prawnicy odwoływali się do konstytucji Wolnego Miasta Gdańska, a w szczególności do wspomnianych już artykułów 73 i 96 (Sodeikat, 1965, s. 122–124). Na posiedzeniu z 23 września 1935 roku Rada postanowiła skierować do gdańskiego Senatu zalecenia dotyczące działań na podstawie opinii prawnych, które odnosiły się do różnych kwestii zawartych w petycjach.

Senat Gdańska wdrożył teoretycznie niektóre z zaleceń na poziomie prawnym, ale nie opracował na ich podstawie żadnych praktycznych środków policyjnych lub administracyjnych. Sodeikat (1965, s. 124–126) opisuje działania podjęte przez Ligę Narodów w odpowiedzi na żydowskie skargi na gdański Senat „jako jeden z najbardziej haniebnych rozdziałów w historii Ligi Narodów”. Echt (1972, s. 161) podsumowuje:

Zusammenfassend können wir feststellen, daß in den Jahren 1935 und 1936 Regierung und Partei – trotz Hohen Kommissars und Völkerbund, trotz Beschwerde und Widerstand – nach Berliner Diktat die Freie Stadt Danzig nationalsozialistisch machten: die Regierung auf dem Wege der Gesetzgebung und der Verwaltungsverordnungen, die Partei durch Terror und Gewalt. Der Völkerbund hatte versagt, und der Hohe Kommissar war zurückgetreten.

W październiku 1937 roku doszło do brutalnego pogromu na Starym Mieście w Gdańsku, po tym jak społeczność żydowska ogłosiła protest wobec komendanta policji, Senatu i komisarza Ligi Narodów. Za pośrednictwem Światowego Kongresu Żydów złożono również skargi do Ligi Narodów na szczeblu międzynarodowym. Interweniowała także strona polska, a polski przedstawiciel domagał się od rządu gdańskiego gwarancji bezpieczeństwa dla polskiej części ludności Wolnego Miasta Gdańska. Według Gipperta (2007) nie miało to jednak znaczących konsekwencji prawnych.

Wnioski

Patrząc na trzy analizowane regiony, można przede wszystkim stwierdzić, że to organizacje ludności żydowskiej pełniły kluczową funkcję przy podejmowaniu działań prawnych przeciwko antysemitycznym restrykcjom narodowych socjalistów. Szczególnie ważną rolę odegrały międzynarodowe stowarzyszenia, takie jak Joint Foreign Committee of Jewish Deputies, Anglo-Jewish Association i Comité des Délégations Juives. Na początku te międzynarodowe stowarzyszenia zagwarantowały, że podczas opracowywania traktatów o ochronie mniejszości zwrócono większą uwagę na ludność żydowską, co na szczeblu międzynarodowym wspierały skargi składane do Ligi Narodów w formie petycji.

Możliwość składania petycji była wykorzystywana przez wszystkich dotkniętych restrykcjami nazistowskimi Żydów na wyżej opisanych terytoriach, ponieważ był to

główny instrument składania skarg do Ligi Narodów. Miało to jednak ograniczoną skuteczność, ponieważ zwykle rzeczywiście następowały zmiany stanu prawnego, ale nie wdrażano ich w życie. Pomimo różnych gwarancji ochrony i interwencji Ligi Narodów Żydzi na wszystkich trzech terytoriach byli narażeni na antysemitkę dyskryminację i terror, zwłaszcza w życiu codziennym, na ulicach i w postępowaniach administracyjnych.

Podstawa prawna, na której ludność żydowska mogła podejmować działania przeciwko antysemitkim restrykcjom, różniła się na terytoriach Saary, Górnego Śląska i Wolnego Miasta Gdańska.

W przypadku Gdańska Karch (2018, s. 210–211) podkreśla, że polski rząd był zainteresowany ochroną własnych obywateli poza gwarancjami konstytucji. Widać to w umowie między Wolnym Miastem Gdańskiem a Polską z sierpnia 1933 roku. W przeciwieństwie do Górnego Śląska, gdzie Żydzi stali się trzeciorzędni beneficjentami wzajemnego polsko-niemieckiego porozumienia, ich ochrona w Gdańsku była w dużej mierze oparta na bezpośredniej polskiej interwencji. Podobnie jak na Górnym Śląsku, gwarancje prawne dla Żydów w Gdańsku przewyższały te w narodowosocjalistycznych Niemczech. W regionie Saary ten element wzajemnej presji był nieobecny. Rzesza Niemiecka nie posiadała mniejszości niemieckiej na terytorium Francji, która byłaby uzależniona od środków wzajemnej ochrony w granicach Niemiec.

Jednak szczególnie na Górnym Śląsku prawa mniejszości żydowskiej były przedmiotem wyjątkowej uwagi w polsko-niemieckim porozumieniu w sprawie tego regionu. Fakt, że Niemcy musiały również chronić mniejszość niemiecką w polskiej części Górnego Śląska, zwiększył nacisk na poważne traktowanie ochrony mniejszości, co było częścią stosunków polsko-niemieckich. Niemcy i Polska potępiały się wzajemnie za złe traktowanie mniejszości żydowskiej. Jeśli jedna strona źle traktowała mniejszość na własnym obszarze, to druga mogłaby robić to samo. Według Karcha (2018, s. 212–213) ochrona mniejszości żydowskiej zawsze funkcjonowała jako narzędzie w polityce zagranicznej, zarówno polskiej, jak i niemieckiej. Według Weissmanna (1963, s. 190) rząd niemiecki respektował ochronę mniejszości żydowskiej podczas tego długiego okresu (do 1937 roku), ale wyłącznie ze względu na ochronę mniejszości niemieckiej i polskiej na odpowiednich obszarach Górnego Śląska oraz z powodu powiązanych z tym ważnych interesów gospodarczych i politycznych.

Patrząc na wszystkie trzy przykłady wspólnie, trafne wydaje się stwierdzenie Ulanowskiego (2022, s. 244), by zmierzyć się z często powtarzaniem stereotypem, że Żydzi sami zasłużyli na swój tragiczny los, ponieważ nie bronili swoich praw. Przykłady tych trzech obszarów – Saary, Górnego Śląska i Wolnego Miasta Gdańska – pokazują, że stereotyp ten był daleki od prawdy. Ludność żydowska podejmowała różnorodne próby oporu i samoorganizacji – od zakładania szkół i gazet, przez protesty i bojkoty, po petycje do Ligi Narodów na szczeblu międzynarodowym. Jednocześnie badania potwierdzają, że Rzesza Niemiecka lub odpowiednie osoby odpowiedzialne na omawianych terytoriach za działania antysemityczne zostały dotknięte szokująco niewielkimi konsekwencjami ze strony Ligi Narodów.

Bibliografia

Archiwalia

- Bernheim Petition to the League of Nations: A. Text of the Petition W: *American Jewish Year Book* (1933/1934), Dodatek do *Review of the Year* 5693, URL: https://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/1933_1934_4_YRAppendices.pdf [10.02.2023].
- Deutsch-polnisches Abkommen über Oberschlesien. Präambel. W: *ALEX Historische Rechts- und Gesetzestexte Online* ÖNB-ALEX – Deutsches Reichsgesetzblatt Teil II 18671945 (onb.ac.at) [10.02.2023].
- Friedensvertrag von Versailles. Artikel 31 bis 117. Politische Bestimmungen über Europa (28. Juni 1919), aus: *Deutsches Reichsgesetzblatt* 1919, S. 761–893. cyt. za: *documentArchiv.de* (red.), URL: <http://www.documentArchiv.de/wr/vv03.html> [22.07.2023].

Literatura

- Andrzejewski, M. (1994). *Opposition und Widerstand in Danzig. 1933 bis 1939*. Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger.
- Behringer, W., i Clemens, G. (2009). *Geschichte des Saarlandes*. Verlag C.H. Beck.
- Brückner, W. (2018). *Minderheitenschutz im Völkerstrafrecht*. Baden-Baden Nomos Verlagsgesellschaft.
- Echt, S. (1972). *Die Geschichte der Juden in Danzig*. Verlag Gerhard Rautenberg.
- Fischer, F. (2006). *Danzig. Die zerbrochene Stadt*. Propyläen.
- Gippert, W. (2007). *Die „Lösung der Judenfrage“ in der Freien Stadt Danzig*. ZbE. Zukunft braucht Erinnerung. <https://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/die-loesung-der-judenfrage-in-der-freien-stadt-danzig/>
- Gruner, W., i Osterloh, J. (2015). *The Greater German Reich and the Jews: Nazi persecution policies in the annexed territories 1935–1945*. NY Berghahn Books.
- Herrmann, H.-C., i Wainstock, M. (b. d.). *Römisches Abkommen 1934*, Digitales Gedenkbuch. Pobrane 22 lipca 2023 z: <https://gedenkbuch.saarbruecken.de/fakten-und-erklarungen/verfolgung-in-der-ns-zeit/roemisches-abkommen-1934>
- Hors, H. (2002). *„Wir haben Glück gehabt. Sonst wären wir nicht mehr da.“ Juden aus dem Saarland erzählen*. Stiftung Demokratie Saarland i Volkshochschule Stadtverband Saarbrücken.
- Jaworski, W. (1997). *Ludność żydowska w województwie śląskim w latach 1922–1939*. Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Jonca, K. (1995). *Schlesiens Juden unter nationalsozialistischer Herrschaft 1933–1945*. W: F.-C. Schultze-Rhonhof (Red.), *Geschichte der Juden in Schlesien im 19. und 20. Jahrhundert* (s. 55–65). Stiftung Schlesien.
- Karch, B. (2018). *Nation and loyalty in a german-polish borderland: Upper Silesia, 1848–1960*. Cambridge University Press.
- Lichtenstein, E. (1973). *Die Juden der Freien Stadt Danzig unter der Herrschaft des Nationalsozialismus*. Mohr Siebeck.
- Masnyk, M. (2015). *Provinz Oberschlesien (1918/19–1938/39)*. W: J. Bahlcke, D. Gawrecki i R. Kaczmarek (Red.), *Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirt-*

- schaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart* (s. 290–317). De Gruyter Oldenbourg.
- Mußnug, D. (1993). *Die Reichsfluchtsteuer 1931–1953*. Duncker & Humblot.
- Ruser, U.-M. (1997). Akten zur Minderheitenfrage im Archiv des Völkerbundes. W: U. Corsini i D. Zaffi (Red.), *Die Minderheiten zwischen den beiden Weltkriegen* (s. 221–228). Duncker & Humblot. DOI <https://doi.org/10.3790/978-3-428-49101-8>.
- Sodeikat, E. (1965). Die Verfolgung und der Widerstand der Juden in der Freien Stadt Danzig von 1933 bis 1945, *Bulletin des LBI* 30(8), 107–149.
- Scheuermann, M. (2000). *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*. Verlag Herder-Institut Marburg.
- Ulanowski, K. (2022). Record of Violence. The Socio-Political German-Jewish Relations in Free City of Danzig in the Years 1933–1939, *Studia Historica Gedanensia*, 13, s. 225–250.
- Viefhaus, E. (1960). *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919. Eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. und 20. Jahrhundert*. Würzburg Holzner.
- Walk, J. (1988). *Kurzbiographien zur Geschichte der Juden 1918–1945*. K.G. Saur.
- Wanatowicz, M.W. (2015). Woiwodschaft Schlesien (1922–1939). W: J. Bahlke, D. Gawrecki i. R. Kaczmarek (Red.), *Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirtschaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart* (s. 318–333). De Gruyter Oldenbourg.
- Weiser, A. (1995). Der Schutz der jüdischen Rechte in Oberschlesien unter dem Mandat des Völkerbundes (1933–1937). W: F.-C. Schultze-Rhonhof (Red.), *Geschichte der Juden in Schlesien im 19. und 20. Jahrhundert* (s. 37–53). Stiftung Schlesien.
- Weissmann, R. (1963). Die Durchsetzung der jüdischen Minderheitsrechte in Oberschlesien. *Bulletin des LBI*, 22, 148–198.
- Wittenbrock, R. (1995). Identitätsbildung in einer Grenzregion: Das Saarland bis 1935. W: R. v. Dülmen i R. Klimmt (Red.), *Saarländische Geschichte. Eine Anthologie* (s. 284–288). Röhrig Universitätsverlag.
- Zaffi, D. (1997). Die Minderheitenpetition im Rahmen der Politik des Völkerbundes. W: U. Corsini i D. Zaffi (Red.), *Die Minderheiten zwischen den beiden Weltkriegen* (s. 197–219). Duncker & Humblot. DOI <https://doi.org/10.3790/978-3-428-49101-8>.